

реалізації прав і свобод, а в кінцевому підсумку і характер правового впливу. Поведінка ж людей є складним утворенням. Оцінити її можна лише у взаємозв'язку людини з навколишнім світом, з державою і суспільством, у якому вона живе, з її безпосереднім оточенням. Поведінка завжди пов'язана з ціннісними установками людини – суб'єкта права, її правосвідомістю, на ній позначаються багато інших різнопланових факторів. Цим викликана потреба дослідження чинників, що визначають поведінку людини у суспільстві і державі та можливості її регулювання. Серед таких чинників провідне місце займають мотиви правової поведінки. Їх дослідження як актуальним як для теорії держави і права, так і для ряду галузевих юридичних наук, політології, психології, філософії та соціології.

Проблеми мотивації людської поведінки, як правило, привертали увагу психологів, політологів, соціологів і філософів. До дослідження мотивів правової поведінки звертались і юристи, переважно спеціалісти у галузі кримінального права і кримінології. Меншою мірою ця проблема цікавила теоретиків держави і права, які розглядали окремі мотиви поведінки у контексті аналізу суміжних наукових проблем. Це можна сказати про ряд праць С.С. Алексеєва, М.І. Козюбри, В.М. Кудрявцева, В.В. Лазарева, Є.А. Лукашевої, Ю.І. Новика, В.В. Оксамитного, М.Ф. Орзіха, І.С. Самоценка, В.Ф. Сіренка та ін. Так, правомірну поведінку особистості всебічно аналізував В.В. Оксамитний¹. Психологічні процеси і механізми, які опосередковують вплив права на поведінку людини, розглядав Ю.І. Новик². До дослідження мотивації правозастосовчої діяльності звертався В.В. Лазарев, який розглядав останню як сукупність мотивів здійснення правозастосовчих дій. За його словами, поняття «мотивація поведінки» не зводиться до однозначної відповіді на питання, чому вчинено відповідні вчинки. Воно охоплює уявлення про переконання, почуття, бажання, звички, орієнтації, установки і навіть уявлення про деякі властивості особистості. Поняття «мотивація поведінки», на думку В.В. Лазарева, іноді наближається до того змісту, який охоплюється поняттям механізму психологічної регуляції поведінки взагалі³.

Водночас не можна вважати, що проблемам мотивації правової поведінки у сучасній науковій літературі надається належна увага. Найменш дослідженою залишається проблема мотивації правової поведінки окремого індивіда – суб'єкта права, зокрема вплив на неї не лише права, а й інших факторів. Дослідження ряду аспектів цієї проблеми є метою даної статті.

Насамперед треба визначити, яка поведінка є правовою. Слід погодитися з В.М. Кудрявцевим, що правовою поведінкою є соціально значима поведінка індивідуальних або колективних суб'єктів, підконтрольна їх свідомості і волі, передбачена нормами права і така, що спричиняє юридичні наслідки. Правова поведінка включає в собі як норму, так і патологію поведінки у сфері права, тобто всі види людської поведінки, які піддаються правовій регламентації⁴. Правова поведінка поділяється на два основні різновиди: правомірна поведінка і протиправна. Правомірна поведінка характеризується дотриманням (виконанням) правових норм; вона є нормативною. Протиправна поведінка антинормативна, вона порушує заборонну або зобов'язальну норму. Якщо наслідки правомірної поведінки сприятливі для суб'єкта, вони включають, зокрема, заходи державного заохочення, то протиправна поведінка спричиняє, як правило, небажані для суб'єкта наслідки, насамперед, юридичну відповідальність.

В.М. Кудрявцев звертався до аналізу мотивів (або спонукальних причин) правомірної поведінки та причин правопопереджень. Загалом основою мотивації

В. І. ТИМОШЕНКО

МОТИВАЦІЯ ПРАВОВОЇ ПОВЕДІНКИ

Правове регулювання суспільних відносин значною мірою зумовлюється здатністю і бажанням людей розуміти і засвоювати зміст правових норм, усвідомлювати їх необхідність та обґрунтованість, узгоджувати свою поведінку з правом. Саме від поведінки суб'єктів правовідносин суттєво залежать можливості

© ТИМОШЕНКО Віра Іванівна – доктор юридичних наук, професор Національної академії Служби безпеки України

вчинку є, на його думку, інтереси і потреби самої особистості, інших груп, усього суспільства⁵. Джерелом певних мотивів можуть бути і проблемні ситуації, пов'язані з примусом, насильством, у результаті якого суб'єкт права вчиняє певні дії або утримується від їх вчинення.

Для глибокого проникнення в сутність мотивації юридична наука має враховувати досягнення психології, політології, інших наук, що дасть можливість визначити механізми саморегуляції особистості, які створюють умови для прийняття нею нормативно-правових приписів, готовність реалізувати свої права та виконувати обов'язки. Адже правова поведінка має психологічні передумови, тобто численні індивідуальні фактори й обставини, які створюють як можливість її саморегуляції, так і можливість впливу на неї інших осіб або правових засобів. Правові норми впливають на свідомість і волю особистості, цей вплив сприяє виникненню мотивів до здійснення певних дій, що реалізуються в реальній поведінці. При цьому, знання правових норм не завжди гарантує їх дотримання. особистість значною мірою сама регулює свою поведінку. Психічні процеси і механізми, що опосередковують правові регулювання, набувають об'єктивного вираження у правовій поведінці.

Поведінка людини визначається і спрямовується насамперед мотивацією. Слово «мотивація» походить від того ж латинського кореня, що і слово «рух»: буквально означає «рухати людьми». Мотиви належать до сфери саморегулювання, самозбереження і самовідновлення⁶. В одних випадках мотиви стосуються самої дії, в інших – наслідків, що настали, збігаючись при цьому з метою дії. Визначення мотиву відповідає на запитання: чому людина діяла саме так, а не інакше; мета визначає напрям дії та їх результат. Вона є випередженням у свідомості результату, на досягнення якого спрямовані дії. Мета – це опосередкована ланка між свідомістю та волею особистості.

Правове регулювання людської поведінки здійснюється лише через уже наявні психологічні механізми. На думку Ю.І. Новика, поряд з вектором «мотив–мета» істотну роль відіграє вектор нормативно-правової регуляції, яка впливає на мотиви і цілі, на інші проміжні складові поведінки та визначає їх. У багатьох випадках для неї є характерним побічне визначення мети, наявність системи взаємопов'язаних цілей. Серед них може бути безпосередня мета, досягнення якої прагне суб'єкт. Можуть бути і цілі, які досягаються побічно. Не завжди такі цілі усвідомлюються суб'єктом. Побічна мета може бути характерною для будь-якої поведінки. У разі протиправної поведінки у свідомості суб'єкта безпосередня мета присутня поряд з метою побічною, яка реалізується у протиправному результаті, що найчастіше має місце у злочинах з побічним умислом і в багатьох необережних злочинах. При цьому, психологічна структура правової поведінки й окремих правових вчинків лише в самому загальному вигляді може бути виражена в поняттях, за допомогою яких у психологічній теорії здійснюється характеристика людської діяльності і її основних елементів – цілеспрямованих дій. Конкретизація ж цієї структури потребує розкриття на психологічному рівні своєрідності правової поведінки, пошуку та використання необхідного для цього понятійного апарату⁷.

Мотивація – це особливий вид детермінації людської поведінки різними факторами, залежно від характеру яких у психології розроблено ряд теорій мотивації поведінки, де найбільшої популярності набули теорія потреб, теорія справедливості і теорія сподівань. Так, сукупність концепцій, які виходять із того, що мотивом поведінки людини є прагнення задовольнити свої основні потреби, дістала

назву теорії потреб. Потреби стають рушійним фактором, що формує й організує у свідомості людини процеси сприйняття, мислення і дії, а значить змушує наявну незадовільну ситуацію розвиватись у напрямі, що забезпечує досягнення певної мети. Потреба може бути сконцентрована навколо однієї специфічної задачі, а може слугувати задоволенню великої кількості різних цілей. Навіть діяльність сама по собі може приносити задоволення, а не бути необхідним етапом на шляху до певної мети. У психології вирізняють такі основні потреби: припониження, успіх, агресія, незалежність, протидія, повага, домінантність, демонстрація, самозахист та ін. Теорія справедливості запозичена психологами в економістів, безпосередньо ґрунтується на вимогах справедливості. Ця теорія виходить із того, як порівнюють люди свої вчинки із вчинками інших людей, насамперед свого оточення. Мотивація тут часто виявляється пов'язаною із помстою. Ідея об'єктивності і чесності, що лежить в основі теорії справедливості, є серйозним стимулом для багатьох людей. Переконавання, що до вас ставляться необ'єктивно, – це головний фактор, що змушує людину прагнути помсти. У такій ситуації мотивами є чесність, повага, дотримання прав і відновлення справедливості, прагнення до належного покарання правопорушника. Теорія сподівань сконцентрована навколо раціональної сторони мотивації – зокрема, сподівань, які люди пов'язують з результатами своєї діяльності⁸.

В юридичній науці відсутня подібна класифікація мотивів поведінки. Враховуючи здобутки психології, можна пояснити потребу реалізації законних інтересів суб'єкта права наявністю у нього такої потреби. Слід сказати, що законні інтереси відіграють величезну мотиваційну роль для учасників правовідносин. Законний інтерес є не просто інтересом, категорією психологічною або соціологічною, це гарантований державою юридичний дозвіл, що виражається у прагненні суб'єкта користуватись певним соціальним благом. Ця правова категорія тісно пов'язана як із суб'єктивними правами, так і юридичними обов'язками. Якщо юридичний обов'язок є правовою необхідністю, що відповідає певному суб'єктивному праву, то законний інтерес – це просто правова дозволеність, яка сама передбачає юридичний обов'язок, але обов'язок загального характеру. Законні інтереси визначають поведінку суб'єкта і дають чітку картину його «правових проблем і прагнень», вказують на індивідуальну «систему перешкод» у кожному конкретному випадку⁹.

На особливу увагу з точки зору необхідності запобігання правопорушень, забезпечення законності і правопорядку заслуговують мотиви руйнівності, у тому числі й протиправної поведінки. Вони теж можуть бути зумовлені різними причинами. Психологічна теорія мотивації називає кілька таких причин. Так, причиною може бути пиха, або марнославство. Існують індивіди, які прагнуть до слави, намагаються домогтись репутації людини, яка все тримає під своїм контролем, все вирішує. Причиною може бути і жадібність, або гроші, оскільки гроші можуть забезпечити основні потреби й у безпеці, владі, свободі і т.п. Серйозною причиною може бути заздрість, – сильне почуття, викликане незадоволенням або образою, що є реакцією на успіхи іншої людини. Людину, яка, порівнюючи себе з іншою людиною, відчуває заздрість, може позбавити спокою що завгодно. Звичайно, причиною, що зумовлює руйнівну поведінку, є амбіції. Прагнення до успіху є нормальним, але якщо воно перетворюється у нав'язливу ідею і реалізується за рахунок страждань інших людей, наслідки можуть мати руйнівний характер. Якщо ж задоволення власних амбіцій стає самоціллю, можна говорити

про патологічне «зрушення мотиву на ціль»¹⁰. Причиною руйнівної, а нерідко і неправомірної поведінки, можуть бути індивідуальні особливості певної людини, що найчастіше зумовлені розладом особистості. Поведінку психопата можна пояснити саме тим, що він страждає на психічну патологію¹¹. Аналіз такої поведінки заслуговує на особливу увагу.

Людей, які страждають на психічну патологію, зазвичай поділяють на три групи. Варто зупинитися лише на представниках першої групи, оскільки поведінка осіб, які до неї належать, є значимою з точки зору права. До другої та третьої груп відносять людей, що, як правило, протиправні вчинки не вчиняють, або є неосудними¹². Взагалі, терміном «психопат» позначають індивіда, який не може втриматись від вчинків, що завдають шкоди іншим. Цей термін застосовується також для позначення будь-якого індивіда з не до кінця урівноваженою структурою особистості. Тому, на нашу думку, тут є прийнятнішим термін «соціопат», який застосовує Е. Берн, оскільки йдеться про людей, які не є хворими на психічну хворобу, що є підставою для визнання таких людей неосудними. Тут йдеться лише про антисоціальних індивідів, поведінка яких має спричинити юридичні наслідки¹³.

Отже, до першої групи належать соціопати, особи антисуспільні у своїй основі, залежні люди (у психологічному розумінні), лицеміри, самозакохані індивіди. Вони найбільш схильні до протиправної поведінки. Характерними рисами соціопата є такі: відсутність почуття вини, імпульсивність і нездатність контролювати свою поведінку з огляду на можливі наслідки; неповага до прав інших людей, порушення їх; не підконтрольність; постійне прагнення створювати загрозу для оточуючих, принижувати гідність інших людей і домінувати над ними; схильність до обману, шахрайства, що проявляється, наприклад, у підробці документів. Це безвідповідальні люди, які не відчувають жодних докорів совісті, сорому або каяття, байдужі до того, що образили інших людей, часто вони навіть намагаються дати «розумне» пояснення своїм вчинкам, або не достатньо дбають про те, щоб їх приховати, оскільки вірять, що мають особливий захист, своєрідний імунітет до покарання. Такі егоїстичні, егоцентричні, аморальні люди здатні знаходити привабливі пояснення своїм вчинкам, наприклад, виправдовують їх потребою подбати про блага інших людей. Насправді ж інші люди є для соціопата лише джерелом прибутку і задоволення. Соціопат нездатен зрозуміти будь-яку точку зору, крім власної, яка одна, на його думку, має право на існування. Непокитність соціопата, його погана адаптація до умов стресу (за наявності якого соціопат може вести себе непередбачено), за словами А. Фернхама і Д. Тейлора, є ознакою психічного розладу¹⁴.

Антисуспільні індивіди зазвичай зовні не виявляють особливих дефектів у своїх судженнях або висловлюваннях, їх дефект полягає у нездатності поводитись належним чином: дотримуватись правил поведінки, прийнятих у суспільстві; відповідати за свої вчинки; поважати права інших. Ці люди соціально дефективні. Їх поведінка визнається не лише ступенем деформації правосвідомості, а й можливостями. Одні здатні завдавати шкоди у величезних розмірах у тій сфері, в якій мають можливість діяти: у господарстві, культурі, науці чи просто в міжособистісних відносинах. Інші ж задовольняються просто безглуздими витівками. Такі люди нерідко роблять із себе посміховисько, для них краще бути в центрі скандалу, ніж залишатись непоміченими. «Сюди ж, – за словами Е. Берна, – слід віднести і багато видів пліток, які розпускаються із деструктивного прагнення влаштувати скандал»¹⁵.

Поведінка соціопата є проблемною не лише з точки зору психології та етики. Якщо конфлікт, спровокований ним, стосується спору, або так чи інакше пов'язаний з правовими відносинами учасників (юридично значимими діями або станом сторін) і, як наслідок, суб'єкти, або мотивація їх поведінки, або об'єкт конфлікту має правові ознаки, а конфлікт спричиняє правові наслідки, у цьому разі має місце юридичний конфлікт¹⁶.

У науковій літературі вирізняють мотиви поведінки як усвідомлені, так і неусвідомлені. Як відомо, існують механізми психологічного захисту особистості, які активуються людьми підсвідомо у разі виникнення небезпеки. У психології вирізняють сім таких механізмів. Перший – придушення. Механізм його дії такий: думка про небезпеку, що загрожує, блокується і свідомість людини її не сприймає. Мозок намагається залишити таку думку у сфері несвідомого. Другий – перенесення (або проєкування), за допомогою якого у разі переосінки власної особистості людина, щоб зберегти самооцінку, свої недоліки приписує іншим. Третій – формування реакції, за якою відчуття, що викликають неспокій, перетворюються на свою усвідомлену протилежність. Четвертий – повернення до попереднього стану. Так, за З. Фрейдом, особистість у своєму розвитку проходить кілька стадій, при чому кожен новий крок пов'язаний з певною часткою розчарування і неспокою. Якщо ці відчуття стають надто яскравими, виникає тимчасове або постійне призупинення нормального розвитку і людина може зупинитись на певній стадії. Вона щораз повертається до неприємних спогадів дитинства або юності, відчуває залежність, заздрість, образу і т.н. Тому багато правопорушень виражаються у формі негідної поведінки. П'ятий – заперечення, за якого люди просто відмовляються усвідомити, що відбувається щось неприємне або вони переживають небажані емоції. У такому разі людина не визнає, що вчинила неправильно, і вперто наполягає на своїй думці. Такі люди можуть заперечувати, що надавали підтримку іншим людям у їх негідній поведінці. Шостий – пошук розумного і раціонального пояснення, – це більш високий рівень захисту, можливість його застосування залежить від розумових здібностей людини. Вона шукає виправдання своїх дій, що викликані придушеними і неприйнятими відчуттями. Сьомий – заміщення. Люди користуються заміщенням, якщо вони відчувають, що реальна мета надто небезпечна, тому її не можна контролювати безпосередньо. З цієї причини ненависть може бути спрямована на невинних людей¹⁷.

Отже, мотиви можуть бути неусвідомлені індивідом, але якщо вони спрямовують діяльність і реалізуються в поведінці, – сама поведінка має контролюватись свідомістю і волею. Залежно від наслідків такої поведінки вирішується питання про юридичну відповідальність.

Прикладом поєднання підсвідомої мотивації зі свідомою може бути поширення вищезгаданих пліток. Вигадана інформація, що стосується небагатьох, але саме тих, хто цікавий багатьом, поширюється в усній формі, тобто у жанрі усної розповіді. Жанр, як відомо, диктує свої закони: на об'єкт пліток переносяться особливості і нахили тих, хто поширює плітки, приписуються характеристики, близькі їм самим, їх особисті симпатії, антипатії і неусвідомлені прагнення, як активні дійові сили підсвідомості. Плітки – це складова суспільної думки і, разом з тим, елемент прихованого механізму контролю мас або неформальних лідерів над лідерами формальними, або просто особами, яким намагаються зашкодити. Страх перед плітками, які можуть вилинути на репутацію людини, є одним із факторів, що визначають поведінку насамперед конформістів або просто досить обе-

по социальным наукам. В 3-х т. / В.Н. Кудрявцев. – С. 26. 20. Фромм Э. Бегство от реальности // Тайна порока: Сост. Е.В. Медреш. – Харьков, 1995. – С. 176.